

Presentació

L'exposició *El Montgrí ara fa 300.000 anys* us proposa endinsar-nos en una aventura que s'inicia en l'origen de la Terra ara fa uns 4.500 milions d'anys i que es centrarà 300.000 anys enrere, moment d'una de les ocupacions humanes més antigues a Catalunya, al massís del Montgrí.

Us convidem a submergir-vos en un any en la vida d'un grup prehistòric, des de la seva arribada al massís del Montgrí a la tardor, fins a la seva partida a l'estiu. A partir de sensacions, materials arqueològics i explicacions farem un viatge per la seva vida quotidiana.

I ara, uns 300.000 anys després, com ens relacionem amb el medi? Són capaços de combinar el progrés amb el respecte a l'entorn? Ens hem fet finalment humans?

El viatge d'anada al passat i de tornada al present ens convida a reflexionar sobre qui som i cap a on anem.

Introducció

El massís del Montgrí i la plana del Baix Ter varen ser l'escenari, ara fa uns 300.000 anys, del pas dels primers pobladors coneguts a l'Empordà. Dels caus del Duc de Torroella i d'Ullà s'han recollit tonelades d'estris i restes de talla juntament amb nombroses restes dels animals caçats per aquells grups. Tots aquests materials es custodien principalment a les sales de reserva del museu, a Can Mach.

Es tracta d'unes restes sorprenents que ens informen que el Montgrí i el seu entorn oferia bones condicions als grups de caçadors i recol·lectors de la prehistòria per a seva estada.

Una de les singularitats que té aquest patrimoni és la seva capacitat de permetre'ns veure com l'home es relacionava amb el territori.

Per aquest motiu, s'ha cregut interessant que l'exposició no mostrés únicament una visió del passat, sinó que el passat fos el punt de partida d'un discurs que permetés comparar com era la vida i la relació amb el medi d'aquella gent amb la nostra. Per aquest motiu, les anades i vingudes del passat cap al present són constants a l'exposició. Entendre, tal com deia l'historiador Pierre Vilar, que el passat pot ser una eina per analitzar el present i reflexionar sobre el futur.

Una reflexió bàsica i necessària que s'inscriu plenament en els eixos de treball de Can Quintana i del Museu de la Mediterrània, així com també ho és el de reivindicar, potenciar i apropar el coneixement del nostre patrimoni a la societat.

Desitgem que aquesta exposició i els actes complementaris donin un nou impuls al coneixement, als estudis i a la recerca del Montgrí.

Dades cronològiques

Fa 4.600 milions d'anys es forma la Terra.

Fa 3.300 milions d'anys apareixen els primers organismes vius a l'aigua.

Fa 350 milions d'anys apareixen els amfibis.

Fa 240 milions d'anys apareixen els dinosaures.

Fa 220 milions d'anys apareixen els mamífers primitius.

Fa 200 milions d'anys s'inicia la formació dels continents.

Fa 65 milions d'anys s'extingueixen els dinosaures.

Fa 55 milions d'anys es formen els Pirineus i el massís del Montgrí.

Fa 2 milions i mig d'anys apareix la primera espècie humana, l'*Homo habilis*.

Fa 400.000 anys l'home comença a utilitzar el foc.

Fa 300.000 anys grups d'*Homo heilderbergensis* s'instal·len al Montgrí.

Fa 120.000 mil anys apareix a l'Àfrica l'espècie actual, *Homo sapiens*.

El món canvia

Moviment constant

El planeta Terra està en moviment i canvia, tot i que no sempre es percep.

La Terra gira sobre si mateixa cada 24 hores (durada del dia i responsable de la nit) i gira al voltant del Sol cada 365'25 dies (durada de l'any i responsable de les estacions). A la vegada, l'aire, l'aigua i la mateixa superfície terrestre es mouen constantment i també provoquen canvis, a vegades molt grans, com passa quan hi ha terratrèmols, huracans, tifons...

El planeta Terra, doncs, està en constant transformació de forma natural.

Un exemple dels grans canvis a la Terra serien els períodes glaciaris, que fan que el nivell dels oceans baixi i que l'aigua en forma de glaç faci créixer els casquets polars. Aquests fets, en el passat, han provocat grans transformacions en el medi natural i adaptacions en les espècies vegetals i animals. Tanmateix, hem de tenir present que, com que la Terra està en constant transformació, no serà mai més igual com ara la coneixem; per tant, el canvi continua.

Els canvis

- **Uns fòssils marins d'uns dos milions d'anys van ser extrets d'una roca trobada prop de Vilacolum, a 25 m per damunt del nivell del mar i a uns 4 km de la costa actual.**
- **Una mandíbula de cabra fossilitzada, d'uns 300.000 anys, va ser trobada al Montgrí. En aquell moment es vivia en un període càlid semblant a l'actual.**
- **Un cargol marí (*Strombus bubonius*) que fa uns 125 mil anys va viure a la costa del Mediterrani. És un organisme de clima càlid que avui trobem al golf de Guinea.**

- Una curculla (*Chlamys islandica*) va ser recollida per un pescador prop de Blanes. És de clima fred i avui la trobem a Islàndia.
- Les dades de l'observatori meteorològic de l'Estartit indiquen que estem vivint un escalfament molt ràpid de la terra.

Introducció a la vida ara fa 300.000 anys

Les diferents cares de l'home

La base de la subsistència dels humans ha estat pràcticament durant tota la història en diferents estratègies de cacera i de recol·lecció. Aquesta forma de vida iniciada amb l'aparició dels primers humans bípedes i constructors d'estrís, finalitza amb el sorgiment dels primers grups de camperols del neolític.

Aquella vida cal entendre-la com una veritable simbiosi entre l'home i el medi, en què el ritme vital de les comunitats prehistòriques s'adapta al temps imposat per les estacions. Els grups prehistòrics, caçadors recol·lectors, es presenten com a comunitats de caràcter nòmada que es desplacen estacionalment a la recerca de cacera i de recursos vegetals.

Avui, la nostra relació amb el medi ha canviat. Entenem el món com un magatzem inesgotable de recursos al nostre abast sense parar-nos a pensar que amb el ritme de creixement actual d'aquí pocs anys haurèm esgotat la vida del nostre planeta.

Us proposem un viatge en què veurem com seria un any en la vida dels primers homes i dones seguint-los a través del ritme de les estacions.

El llarg camí de l'evolució: una adaptació constant al medi

Els orígens de la humanitat es troben en el continent africà. A Àfrica s'han localitzat els fòssils dels nostres avantpassats més antics i avui en dia encara hi viuen els nostres cosins més propers: el ximpanzé i el goril·la.

Troblem al gran continent africà els precedents dels primers *Homo*, que són els australopitecs (del grec, mico del sud). Aquests homínids van evolucionar cap a l'*Homo habilis*, que va viure ara fa entre 2.500.000 i 1.500.000 anys, i que són els primers que fan estrís de pedra.

Aquesta habilitat, juntament amb l'augment de la capacitat cranial i de l'alçada, permeten diferenciar-los dels australopitècs i iniciar l'arbre evolutiu dels humans.

Posteriorment, l'evolució va donar la primera espècie que va emigrar de l'Àfrica. A Europa el denominem *Homo ergaster* i a Àsia *Homo erectus*, i es va desenvolupar fa entre 1.800.000 i 500.000 anys.

A Europa l'evolució pren un camí particular, amb una espècie localitzada a la Península Ibèrica, l'*Homo antecessor*, que és avantpassat del homes que van utilitzar el cau del Duc de Torroella de Montgrí fa uns 300.000 anys, els *Homo heidelbergensis*. Aquests homes evolucionaran cap a un dels homes prehistòrics més cèlebres l'*Homo neanderthalensis*, ara fa uns 100.000 anys.

La nostra espècie, *Homo sapiens*, sorprenentment no és producte d'un desenvolupament de les espècies que s'havien desenvolupat a Europa i Àsia, sinó d'una nova onada d'emigració d'una nova espècie africana que esdevindrà en l'actualitat l'única existent.

Les espècies humanes

Australopithecus africanus.
3,5 a 2,5 milions d'anys.
Àfrica austral. El seu hàbitat seria arborat i humit.
El mascle podria mesurar 1,30 m i pesar uns 40 kg, mentre que la femella faria 1,10 m i uns 30 kg. El volum cerebral oscil·la entre 450 i 530 cm³.

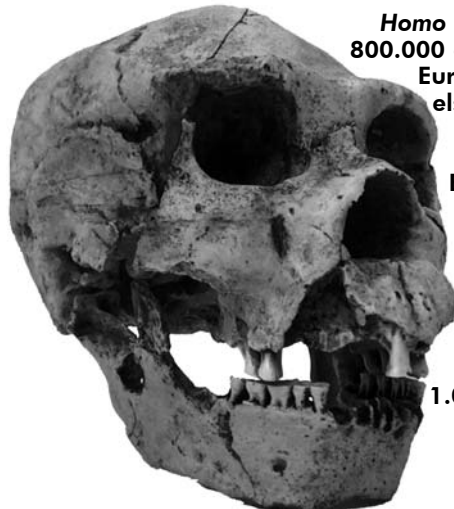
Homo habilis. 2,5 a 1,6 milions d'anys. Àfrica oriental i austral.
El seu hàbitat eren les sabanes arborades. El mascle podria mesurar 1,30 m i pesar uns 40 kg, mentre que la femella faria 1,15 m i uns 30 kg. El volum cerebral oscil·la entre 550 i 680 cm³.

Homo ergaster/Homo erectus.
1,9 a 1 milió d'anys. Àfrica, Europa meridional i Euràsia temperada. El seu hàbitat són sabanes arborades i obertes, planures obertes i muntanya mitjana. El mascle podria mesurar 1,70 m i pesar uns 65 kg i la femella faria uns 1,15 m i uns 50 kg. El volum cerebral oscil·la entre 800 i 950 cm³.

Homo antecessor. 1 milió a 600.000 anys. Europa i probablement Àfrica. Podria mesurar 1,70 m i no sabem el seu pes. El volum cerebral seria d'uns 1.000 a 1.200 cm³.

Homo heidelbergensis.
800.000 a 300.000 anys, Europa. Ocupa tots els hàbitats de les regions temperades o càlides. El mascle podria mesurar 1,75 m i pesar uns 90 kg i la femella faria 1,65 m i uns 75 kg. El volum cerebral oscil·la entre 1.000 i 1.300 cm³.

Homo neanderthalensis.
120.000 a 30.000 anys.
Àfrica, Europa i Àsia.
Ocupa tots els hàbitats
temperats i freds. El
mascle podria mesurar
1,65 m i pesar uns 90
kg, mentre que la fe-
mella faria 1,55 m i
uns 70 kg. El volum ce-
rebral oscil·la entre
1.500 i 1.700 cm³.

Homo sapiens. 120.000 anys
fins a l'actualitat. Tota la
Terra i més enllà. Ocupa
tots els hàbitat naturals i
artificials: ciutats, esta-
cions espacials... El
mascle mesura de mitja-
na 1,75 m i pesa uns 75
kg, mentre que la femella
fa 1,65 m i us 65 kg.
El volum cerebral és d'uns
1.350 cm³.

Homo floresiensis. 90.000 a
13.000 anys. L'any 2003, a
l'illa de Flores (Indonèsia)
van trobar-se les restes d'un
nou homínid caracteritzat per
tenir un cos petit (1,10 m), un
pes de 25 kg i un volum cere-
bral de 380 cm³. No obstant
això, l'estructura del crani era
molt similar a la nostra, tenia
una tecnologia avançada i sabia com fer
foc. L'home de Flores va conviure amb l'*Homo Sapiens*.

125 anys d'investigacions arqueològiques al Montgrí

Estan exhaurits els caus?

El massís del Montgrí és una bona mostra de la història de l'arqueologia al nostre país. El Montgrí ha vist el pas dels primers excursionistes científics, de l'inici de treballs arqueològics abans de la Guerra Civil espanyola, molt lligats a l'Institut d'Estudis Catalans, l'obertura a Europa a partir dels anys 60 del segle XX i el pas de les generacions que avui són capdavanteres en la recerca del país i del món.

Els inicis de l'interès per la ciència i la història estan molt lligats a la tasca que realitzaven els excursionistes, que pacientment recorrien les nostres contrades. És dins d'aquest context que J. Pascual i Prats, l'any 1883, reconeix la potencialitat arqueològica dels massís del Montgrí, descobrint a la muntanya Gran el cau dels Ossos, una cova sepulcral de cronologia neolítica.

Tot i la seva espectacularitat, el cau del Duc de Torroella no va cridar l'atenció arqueològica fins a la visita dels investigadors Rosell i Vilà l'any 1917. Pocs anys més tard, Lluís Pericot la visita i tres anys després, el 1922, juntament amb el també arqueòleg Maties Pallarès, realitzen la primera excavació.

Els seus treballs, que també es varen desenvolupar al cau del Duc d'Ullà, van permetre localitzar grans estris tallats sobre còdol i ascles. Associades als estris lítics van aparèixer restes de cavall, cabra i cérvol...

La primera interpretació que fan aquests estudiosos situa aquests jaciments al final del paleolític i propers al neolític, ara fa uns 10.000 anys. Aquesta datació es descarta als anys 60 del segle XX, quan diferents estudiosos com Henry de Lumley i Eduard Ripoll envelleixen l'ocupació fins al paleolític mitjà, ara fa uns 100.000 anys.

No serà fins a la segona meitat dels anys 70 quan es tornen a fer noves excavacions, a càrrec del Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació de Girona. Es realitzaren excavacions tant al cau del Duc d'Ullà, amb un equip dirigit per Eudald Carbonell,

i al cau del Duc de Torroella, amb un equip dirigit per Narcís Soler.

En aquesta tasca cal destacar els treballs realitzats també pel Centre d'Estudis del Montgrí dirigit per Josep Vert i ajudat per Xavier Puig.

Fruït de tots aquests treballs, la cronologia torna a recular fins a un moment incert, que es pot situar a l'entorn del 300.000 aC.

Darrerament, diversos investigadors reestudien des de perspectives actuals les importantíssimes restes localitzades en els caus, testimonis d'unes de les ocupacions humanes més antigues de Catalunya.

Acabem aquesta presentació amb una qüestió pendent. Estan exhaurides les coves? Es podria reobrir la recerca? Aquesta exposició i els actes paral·lels volen contribuir al debat i a plantejar la necessitat de reobrir la recerca arqueològica al Montgrí.

Un any en la vida d'aquella gent

El Montgrí i el Baix Ter ara fa 300.000 anys, l'escenari

El massís del Montgrí i la plana del Baix Ter són un entorn ric en recursos que permetia fer sobreviure les comunitats d'humans. L'arqueologia ens confirma que l'home es desplaçava d'un lloc a l'altre a la recerca de recursos seguint el camí dels animals, que eren part de la seva alimentació. Al Montgrí, a part de trobar-hi animals per caçar i plantes per recol·lectar, el medi els proporcionava uns refugis naturals excel·lents: les coves.

El cau del Duc de Torroella és la cavitat més gran habitable que trobem al massís del Montgrí. Hi conflueixen tota una sèrie de factors que la van fer apta per a l'ús com a campament base d'un ampli territori, ara fa uns 300.000 anys. Està orientada cap a migdia; per tant, rep moltes hores de llum al dia i es troba a recés dels vents forts i freds de tramuntana. D'altra banda, la seva situació enlairada sobre la plana, la constitueix com una veritable talaia des de la qual es pot tenir un gran control visual i auditiu de l'entorn, així com també permet accedir als recursos dels diversos ecosistemes.

Un altre dels caus, el cau del Duc d'Ullà, molt més petit, va ser utilitzat també per l'home sobretot per a la caça de la cabra i del cèrvol.

La tardor: vora el foc

300.000 anys abans dels nostres dies, un grup d'homes i dones avancen per la vall del Ter en direcció a les planes humides de la seva desembocadura. Provenen de les terres interiors i cerquen un ambient més benigne per passar les estacions fredes. L'indret escollit és una gran cova orientada al sud. Es troba alçada sobre la plana on grups de grans mamífers aprofiten les pastures de la vall. És el cau del Duc de Torroella, una àmplia cavitat oberta al massís calcari. Era emprada anualment com a campament base d'un grup d'uns 25 individus de l'espècie *Homo heidelbergensis*.

És la tardor;
el grup arriba
al cau del
Duc i
comença a
instal·lar-s'hi.
(Dibuix de
F. Riart)

El foc ens fa humans

Algunes de les restes òssies d'animals recuperades a les excavacions al cau del Duc de Torroella mostren clares traces d'haver estat cremades. Aquest fet permet argumentar que els *Homo heidelbergensis* tenien control de l'encesa de foc. Les dades més primerenques de coneixement de l'encesa de foc es remunten als 400.000 anys i han estat localitzades als jaciments de Terra Amata, a Niça, i a la cova de Menez-Dregan I (Plouhinec, Finisterre), tots dos amb cronologies properes al cau del Duc de Torroella.

La capacitat d'encendre el foc a voluntat és un fet cabdal per entendre el salt evolutiu que experimenten els humans. El control de foc és, sense cap mena de dubte, un dels fets, juntament amb l'habilitat de fer estris, que ens va fer veritablement humans. Després de pràcticament 2 milions d'anys de lenta evolució sense ús volgut del foc, aquest permetrà millorar la qualitat de vida en molts aspectes.

El foc introduirà, de forma artificial, l'escalfor, la llum, la

defensa, la cuita d'aliments... Totes aquestes possibilitats el conformen com un nexa d'unió i de sociabilització del grup que, aplegat vora el foc, multiplica les possibilitats de comunicar-se. Aquest fet és considerat com un dels motors evolutius de la parla articulada, capacitat que es documenta simultàniament a la de l'encesa del foc de forma volguda.

L'hivern: el llarg hivern

El grup d'*Homo heidelbergensis* instal·lat al cau del Duc de Torroella es protegeix de la fred intensa del cru hivern al fons de la cova. Diversos focs resten encesos a l'alba del dia, just quan els primers rajos de sol toquen l'entrada de la cova. La vida s'intensifica, s'atien els focs i es duen a terme diverses activitats. A partir dels estris de pedra confeccionats amb els còdols del riu, es prepara un quart posterior d'un cavall transportat fins a la cova des d'un punt no molt allunyat de la plana.

A l'hivern, la vida es desenvolupa primordialment dins de la cova. (Dibuix de F. Riart)

L'home transforma el món

La terra es transforma regida per lleis naturals. L'aparició de l'home, hàbil per fer estris, introdueix factors de transformació artificial de la natura. En les primeres fases de l'evolució humana, la capacitat de transformar el medi és molt petita i es limita a l'ús de les matèries primeres per a la confecció d'estrís. Aquests processos, però, modificaven poc l'entorn.

El desenvolupament tècnic de les societats és directament proporcional a les possibilitats de canviar l'entorn. No és, doncs, fins a l'aparició de les societats agrícoles i ramaderes, en el neolític, que el paisatge no es comença a transformar de forma visible, generant zones de conreu i de pastures, construccions de grans poblats, cremes de boscos...

Actualment els homes som capaços, voluntàriament i involuntàriament de provocar canvis importantíssims a la Terra, modificant l'atmosfera, el clima, el paisatge i fins i tot l'estructura de la terra amb l'ús de l'armament nuclear. Una bomba atòmica genera un terratrèmol que es pot registrar a tot el món.

Talla de pedra

Els estris recuperats al caus del Duc estan realitzats sobre rierencs extrets del llit del riu Ter i poden ser cornianes, quarsites, pòrfirs... Aquestes matèries, i mitjançant l'ús d'un percussor de pedra, es tallaven per realitzar bàsicament estris pesants sobre rierenc i ascles amb vores/fils molt tallants.

L'estri més característic i que ha pres el nom de troballa és el PIC DEL MONTGRÍ. És un còdol tallat unifacialment i que té forma apuntada. S'ha interpretat que podria tractar-se d'un estri multifuncional (fer forats, tallar fusta, fracturar...).

La capacitat de transformar el medi a partir de la tecnologia dels *Homo heidelbergensis*, tot i la mida i el pes elevats d'aquestes eines, resulta molt petita en comparació amb les possibilitats que tenim amb la tecnologia actual.

La primavera: la vida reneix

El dia s'allarga i la bonança reactiva l'activitat del grup, ensopida durant l'estació freda hivernal. La gestació arriba a la seva fi i les femelles joves es preparen per parir. A la plana i a la muntanya, una

eclosió de vida esperona els integrants del grup, que cerquen recursos molt diversos. Un escamot de caçadors aborda un ramat de cavalls, armats de pesades llances de fusta, mentre que altres recol·lecten els primers fruits i vegetals.

Amb la primavera, la vida es desperta. (Dibuix de F. Riart)

Vegetarians i carnívors

Un dels tòpics més estesos és que la base de la subsistència dels grups humans del paleolític era la cacera, duta a terme pels mascles, però estudis actuals constaten que els vegetals i els fruits podrien ser pràcticament el 80% de la dieta.

L'activitat de la cacera i el tractament de la carn de grans animals, com un cavall o un elefant, requereix una eficaç organització del grup i estris especialitzats. Per a la cacera s'utilitzarien llances de fusta, com les trobades al jaciment alemany d'Schöningenen, i per a l'escorxament, estris de pedra com els dels jaciments del Montgrí.

Els animals, bàsicament cavalls, eren caçats a la plana on s'escorxaven i on se'n seleccionaven les potes que es durien a la cova per alimentar el grup. Aquestes estratègies organitzatives complexes, el coneixement del foc i els estris de fusta ens mostren uns grups altament adaptats al medi i als recursos animals i vegetals disponibles.

Les tècniques de cacera emprades es podrien relacionar amb el medi a on es desenvolupaven. A la plana, els escamots de caçadors podrien realitzar estratègies de guaita i d'atac per sorpresa. A la muntanya, el relleu abrupte permetria realitzar acorralaments i estimbades, bàsicament de cabres.

Aquests homes tenien una bona nutrició de caràcter omnívora en què l'aprofitament dels vegetals (fruits, llavors, arrels...) constituïa una part molt important de la dieta, com ho demostren les anàlisis de les restes dentàries d'aquests homes. Especialment la captació dels recursos vegetals està lligada a les estacions, fet que permet interpretar que en períodes hivernals la carn podria tenir un pes més important.

Un entorn divers i ric en caça

Les restes dels animals caçats per l'home trobats als caus ens permeten insinuar un entorn molt diferent a l'actual.

Les zones humides de la plana eren l'espai preferit dels elefants. Als prats hi pasturaven els rinoceronts i alguns ramats de cavalls salvatges.

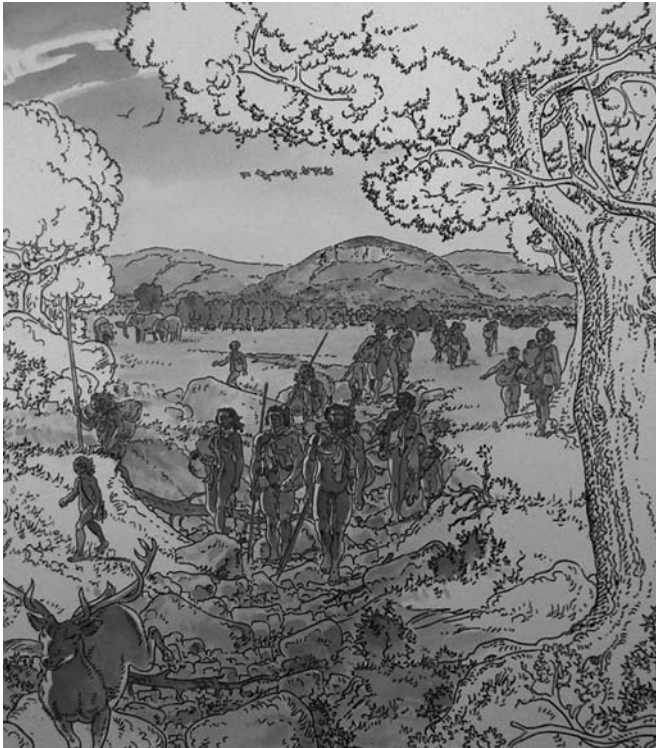
En períodes de bon temps, a aquests ramats se'ls afegien ases silvestres i urs, uns grans bòvids de més de dos metres d'alçada, avantpassats dels braus actuals.

A mitja muntanya, amb un bosc més o menys dens, hi vivien els cérvols i els senglars, que també podien freqüentar les planes. Els llocs on el bosc era més dens era l'hàbitat perfecte del fantasma del bosc: el cabirol.

Les zones més altes i escarpades serien el lloc ideal per a les cabres. En moments freds, els isards s'introduïrien al massís. A l'època de molta fred sabem que també va viure-hi el ren.

L'estiu: la partida

El sol està alt i escalfa de valent. La cova queda enrere, mentre que el grup enfila el seu camí cap al campament d'estiu localitzat a les terres de l'interior. Desfan el camí que van fer a la tardor a la recerca d'un indret amb un clima més favorable i amb recursos més diversos. La seva mobilitat s'integra dins del ritme de la natura, on la cadència dels canvis ve marcada per la presència estacional dels recursos animals i vegetals.

I arriba l'estiu; la comunitat desfà el camí que l'havia portat aquí a la tardor passada. (Dibuix de F. Riart)

Som emigrants

Des dels temps prehistòrics fins als nostres dies, els humans no han deixat mai de moure's, explorar, analitzar i ocupar nous territoris pròxims i llunyans. Aquest fet ha permès que

l'ésser humà conegui i s'adapti a tota mena d'indrets gràcies a les seves capacitats de transformació del medi i a les seves necessitats de sobreviure i/o millorar les condicions de la seva vida.

Ens hem mogut per millorar, per conèixer, per gaudir, per sobreviure. El contacte amb cultures diferents ha modificat els nostres costums, les nostres tradicions, les filosofies de vida... i aquest fet, que moltes vegades ha provocat conflictes, sempre ens ha enriquit.

Avui dia, també seguim movent-nos per necessitats diverses i consegüentment també seguim canviant dins d'un procés constant i aparentment sense fi.

Bibliografia bàsica

Les primeres investigacions situen els jaciments al final del paleolític, ara fa uns 10.000 anys.

PALLARÈS, M. i PERICOT, L. (1931): "Els jaciments asturians del Montgrí", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, 1915-1920.

Als anys seixanta del segle passat es resituen al paleolític mitjà, ara fa uns 100.000 anys.

RIPOLL, E. i LUMLEY, H. de (1965): "El Paleolítico Medio en Cataluña", *Ampurias*, XXVI-XXVII, Barcelona, 1964-1965.

Finalment, a la segona meitat dels anys setanta, les noves recerques constaten que la cronologia dels caus del Duc és encara més antiga, entorn de 300.000 anys.

VERT, J., PUIG, X., CARBONELL, E. i CANAL, J. (1977): "El poblament del Montgrí en el paleolític inferior", *Revista de Girona*.

SOLER, N. (1982): "Cau del Duc, Torroella de Montgrí", *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Servei d'arqueologia. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.

Papers del Montgrí núm. 7 (1988). *Aproximació al patrimoni històric del Montgrí*. Museu del Montgrí i del Baix Ter, Centre d'Estudis i Arxiu.

CARBONELL, E. (1989): *Catalunya paleolítica*. Girona: Patronat Francesc Eiximenis.